

References

1. Bertalanffy, L. von. (1976). General System Theory: Foundations, Development, Applications. George Braziller, New York.
2. Cannon, Walter B. (1932). The Wisdom of the Body. The Norton Library New York.
3. Gorsky, Yu. M. (1990). Homeostatics of living, technical, social and ecological systems. Nauka, Novosibirsk.
4. Haken, H. (1993). Advanced Synergetics: Instability Hierarchies of Self-Organizing Systems and Devices, Springer-Verlag, New York.
5. Haken, H. (1988). Information and Self-Organization: A Macroscopic Approach to Complex System. Springer Berlin Heidelberg.
6. Hansen Alvin H. (1951). Business cycles and national income. New York: Norton.
7. Keynes, John M. (1947). The General Theory of Employment, Interest and Money. New York. Harcourt, Brace and company.
8. Prigogine, I., Stengers, I. (1997). End of Certainty: time, chaos, and the new laws of nature. The Free Press.
9. Prigogine, I., Stengers, I. (1984). Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Flamingo.
10. Schumpeter, J. A. (1946). Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper and Brothers Publishers, New York and London.
11. Wiener, N. (1950). The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society. The Riverside Press (Houghton Mifflin Co.).

Статья поступила в редакцию 24.01.2013

**Ю.В. УЩАПОВСЬКИЙ, к.е.н., доцент,
Житомирський державний технологічний університет**

ІНСТИТУЦІЙНІ СКЛАДОВІ МЕТОДОЛОГІЇ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Досліджено особливості трансформації, під впливом здобутків неокласичної економічної теорії, методології марксизму у економічних поглядах видатного українського вченого М. І. Туган-Барановського. Особливу увагу приділено інституційним аспектам методології вченого у площині створення синтетичної теорії цінності. З позицій інституційної теорії розкрито місце антропоцентризму у суспільно-економічних дослідженнях М. І. Туган-Барановського.

Ключові слова: інституції, методологія інституціоналізму, антропоцентризм, теорія цінності.

У радянській науковій літературі видатного українського вченого Михайла Івановича Туган-Барановського (1865–1919) було прийнято зараховувати до представників так званого «легального марксизму». На наш погляд, однією з причин дослідження наукової спадщини вченого тільки в контексті марксистської методології збіднює різноплановість економічної системи Михайла Туган-Барановського. Антропоцентризм та еволюційність дослідницької програми інституціоналізму створюють передумови для переосмислення усталених підходів до творчого доробку вченого.

Не зважаючи на зацікавлення спадщиною вченого, що підкріплене зростанням за

останні роки кількості публікацій присвячених вченому, до кінця не з'ясовано інституційні аспекти економічної системи Михайла Туган-Барановського. Передусім, відмітимо важливість перевидання низки праць М. І. Туган-Барановського в Україні і Росії, що поза сумнівом розширить кількість прихильників і дослідників творчості видатного вченого. Найважливішу працю вченого «Основи політичної економії» після тривалої перерви спочатку, у 1998 р., було перевидано у Москві, а у 2003 р. проф. С. Злупко вперше її переклав українською і видав з ґрунтовною вступною статтею у Львові [1, 2]. Значно розширює дослідницьку базу виданий у Санкт-Петербурзі збірник «Невідомий М. І. Туган-Барановський» (2008), до якого вміщено архівні і маловідомі матеріали, а також аналітичні статті з присвячені творчості вченого[3].

Метою нашої розвідки є з'ясування інституційних аспектів у методологічних пошуках М. Тугана-Барановського на прикладі синтезу теорії цінності.

Не викликає заперечень той факт, що становлення Михайла Туган-Барановського як вченого відбувалося під значним впливом ідеології та теорії марксизму. Високо оцінюючи Карла Маркса, вчений констатував: «Ми маємо

© Ю.В. Ущатовський, 2013

перед собою на диво закінчену і цільну постать, неначе б усю виплавлену із бронзи. Щось потужне, незворушне і безмежно самовпевнене, але одночасно коструbate, жорстке, різке проглядається у кожній рисі його характерного морального виразу» [4, с. 238]. М. Туган-Барановський глибоко засвоїв економічну теорію марксизму – вчення про природу і закони розвитку капіталістичного господарства, а тому в перше десятиліття своєї наукової творчості інституційну структуру економічної системи він сприймає, подібно до К. Маркса, у площині економічного детермінізму. Зокрема, у передмові до першого видання «Російської фабрики у минулому й теперішньому», М. Туган-Барановський зазначає: «Визнаючи, що «не свідомість людей визначає їх суспільне буття, а це останнє визначає форми їх свідомості», я розглядаю фабричне законодавство і панівні у суспільстві погляди і міркування на питання фабричного ладу, як віддзеркалення даного співвідношення суспільних сил»[5, с. IV].

Значні наукові здобутки у XIX ст. у фізиці та біології: хвильова теорія світла Томаса Юнга і Френеля, атомістична теорія Джона Дальтона, а також закон збереження енергії та еволюційне вчення похитнули позиції матеріалізму як наукового підходу і обумовили необхідність у ґрунтовних системних дослідженнях. Відомий філософ А. Вайтхед зазначав, що на зламі XIX – XX ст. європейські соціологи і політики зосередили свою увагу на проблемах конфлікту інтересів. Вони вважали, що «послідовно задіяний реалізм потребує відмови від розгляду етичних детермінант поведінки у сфері комерційних і національних інтересів» [6, с. 173].

Натомість особливістю української економічної думки завжди був антропоцентризм, який іноді проявлявся у синтезі, на перший погляд, взаємовиключних теорій, набуваючи подекуди досить оригінальних форм. Експериментувати з методологічними підходами різних економічних шкіл українських вчених провокували вузькі межі класичного і неокласичного підходів у економічній науці. Зокрема, М. І. Туган-Барановського не влаштовував абстрактно-дедуктивний методологічний підхід класичної політичної економії, оскільки він не висував «на перший план суспільного характеру нашої науки» [2, с. 58]. На його думку, у правильному напрямку рухалися німецькі економісти, тому що, розглядаючи господарство як діяльність, вони залучали до неї людську особистість. Проте і такий підхід залишав М. Ту-

ган-Барановського не задоволеним, позаяк у німецьких економістів «господарська діяльність залишається засобом, а не метою в собі, – метою в собі є зовнішні результати господарської діяльності, які створюють цією діяльністю багатство» [2, с. 59]. Вчений тяжів до визначення господарства не як діяльності, а як «культурної єдності», яке у такому розумінні можна розглядати як «сукупність пристосовань та установ, які служать господарській діяльності, разом з результатами останньої. У цьому розумінні ми говоримо про господарство тієї чи іншої особи, як про певну культурну єдність і зовнішню ціле, незалежно від особистості свого господаря»[2, с. 58]. Вживаючи термінологію сучасного інституційного аналізу, можна стверджувати, що М. І. Туган-Барановський намагався якимсь чином врахувати у визначенні інституційне середовище господарської діяльності.

М. Туган-Барановський не пропонує, як це робили інституціоналісти, розширити предмет економічної науки. Цілковито у стилі неокласиків він поділяє політичну економію на теоретичну і практичну економічну науку (економічну політику). Економічній політиці вчений рекомендує «вступати у тісний зв'язок з етикою», яка має забезпечувати їй «керівні ідеї; зокрема центральною ідеєю політики повинна стати етична ідея верховної цінності людської особистості»[2, с. 81]. Економіст, на думку М. Туган-Барановського, має відмовитися від «безнадійної спроби вивчати народногосподарські явища у всій їх складності, що спостерігаються в емпіричній дійсності. Замість цього, він ставить скромніше завдання. Він конструює спрощену людину, яка діє у спрощеному соціальному середовищі» [2, с. 77]. Вивчення ж «соціального середовища, в якому діють люди – пануючі соціальні установи, політичні форми співжиття, діюче право», тобто те, що ми сьогодні називаємо інституційною структурою, вчений покладає на інші соціальні науки. Але що цікаво, він зазначає, що економіст, аналізуючи господарські явища і процеси, має бути добре обізнаним із психічною природою людини (психологією) та враховувати вплив соціального середовища, тобто користуватися висновками соціології [2, с. 76]. Включення людини та її свідомої взаємодії з іншими індивідами надає економічним процесам і явищам інституційного звучання, а це суперечить традиційним неокласичним підходам.

Про свій намір переосмислити марксизм

М. І. Туган-Барановський писав у листі до А. Кауфмана ще у 1902 р.: «Найближчим часом у «Мире Божьом» з'являться мої статті про Маркса, які засвідчать мій остаточний розрив з марксизмом. Ви мали рацію, вже давно стверджуючи, що я зовсім не марксист. Мені не потрібно відмовлятися від того, що я писав раніше, бо визнання розвитку у Росії капіталістичної промисловості ще зовсім не є марксизмом» [3, с. 71]. Він планує написати працю, яка б здійснила «ідеалістичну критику, подібно до того, як Маркс здійснив ... матеріалістичну критику» капіталістичного ладу та законів його розвитку [3, с. 77]. Теорія додаткової вартості К. Маркса – наріжний камінь марксистської економічної теорії. Не дивно, що саме вона стає основним об'єктом критики у Тугана-Барановського.

Свою синтетичну теорію цінності Михайло Іванович Туган-Барановський називав «улюбленою дитиною» і «покладав на неї великі надії» [3, с. 90]. У ній, за характеристикою проф. Злупка, «не тільки знайшли відображення специфіка і проблематика Російської імперії, зокрема України, але й враховано рівень розвитку економічної науки в країні, спосіб економічного мислення» [10, с. 78]. Теорію цінності вчений розглядав як вихідну і центральну у політичній економії, а тому у її аналізі віддзеркалені його прагнення задіяти весь методологічний апарат науки для створення нової теорії, яка б примирила трудову теорію вартості і теорію граничної корисності. Він писав: «На думку послідовників К. Менгера, теорія граничної корисності повинна замінити у вченні про цінність трудову теорію. Але ми прагнули показати, що теорія граничної корисності не тільки не є спростуванням поглядів Д. Рікардо чи К. Маркса, але що, навпаки, ця теорія, якщо її правильно зрозуміти, несподівано підтверджує вчення про цінність названих економістів. К. Менгер і його школа дослідила суб'єктивні причини цінності, – Д. Рікардо і його послідовники – об'єктивні» [7, с. 193].

Теорія цінності ніколи не була складовим елементом інституційного аналізу, але з погляду традиційного інституціоналізму оцінка корисності товару чи послуги обумовлена впливом на індивіда інституційного середовища. Михайло Туган-Барановський розумів, що теорія граничної корисності може бути тією сполучною ланкою, яка наближає до сформульованої Кантом ідеї верховної цінності. Він інтуїтивно відчув напрямок, який би дозволив залучити до теорії цінності особистість люди-

ни, її суб'єктивні оцінки, і тим самим надати їй універсального звучання з позицій сучасної етики. Для вченого це було важливо з двох причин. По-перше, він поділяв думку І. Канта, що особистість людини – найвища святиня: «Центральною ідеєю моральної філософії Канта є ідея нескінченної цінності людської особистості; природнім висновком з цього є ідея рівноцінності людської особистості» [11, с. 21]. По-друге, з етичних позицій він намагався критикувати обмеженість класової природи марксизму.

М. І. Туган-Барановський вважав, що прихильність марксистів до панування класового підходу в науковому пізнанні перешкоджає об'єктивності соціальної науки, яку вони проголошують. З точки зору марксистів, «соціальна наука не може не відображати класових інтересів; але в такому випадку, вона не може бути і чисто об'єктивною наукою», – зауважує вчений [2, с. 83]. Названу суперечність він пропонує вирішити, піднявшись над протилежністю інтересів, з етичних позицій, які втілюють загальнообов'язковий для усіх людей практичний інтерес. З цього приводу він стверджує: «Всяка людська особистість є верховною метою у собі, а тому всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста чи землевласника, а людини взагалі, незалежно від причетності до того чи іншого класу» [2, с. 71-72]. На місце класової солідарності, на думку вченого, має постати загальнолюдська солідарність – «етичне визнання рівноцінності і самоцінності людської особистості» [2, с. 73].

М. Туган-Барановський окреслює історичні етапи дослідження цінності. Спочатку близькість цінності до здатності предметів задовольняти наші потреби, тобто до їх корисності, спонукала дослідників шукати походження цінності відштовхуючись від корисності. Пошуки джерела цінності у цьому напрямку тільки змарнували зусилля, натомість, протягом тривалого часу у науці закріпилась трудова теорія цінності у поясненні Давида Рікардо. Зазначена теорія разом із працею, дією якої пояснювали походження цінності предметів, що вільно відтворюються, допускала також дію відносної рідкості для предметів, яких не можливо відтворити вільно. У 70-і роки XIX ст. на Заході набула популярності теорія граничної корисності, заслуга якої, на думку

М. Туган-Барановського, в тому, що «вона обіцяє назавжди покінчити із суперечками щодо цінності, давши повне і вичерпне пояснення усім явищам процесу оцінки, виходячи з одного основного принципу» [2, с. 89].

Він вважає, що завдяки новій теорії вдалося подолати перешкоди, що виникали при спробі встановити залежність цінності від корисності. Нова теорія розмежувала поняття абстрактної і конкретної корисності, оскільки, не дивлячись на однакову абстрактну корисність усіх предметів даного роду, конкретна корисність кожної одиниці запасу зазначених предметів є різною. М. І. Туган-Барановський підкреслює методологічне значення відмінності абстрактної корисності (можливої загальної корисності товарів даного роду, що не залежать від величини їх запасу) від конкретної корисності (дійсної користі даного конкретного предмету, яка для кожної наступної одиниці даного запасу буде нижчою від попередньої в міру насичення потреби) [8, с. 23-24].

Демонструючи надзвичайну проникливість, М. І. Туган-Барановський проводить паралелі між психічними і господарськими оцінками предметів. Якщо у падінні корисності господарських предметів дехто вбачає дію основного психофізичного закону Вебера, то, на думку вченого, більш вірним буде зворотне твердження: закон Вебера є не що інше, як окремий випадок загального процесу оцінки. М. І. Туган-Барановський вважає, що створивши теорію граничної корисності, економічна наука пододала кордони господарської сфери: «Економічна оцінка є тільки окремим випадком загальних процесів оцінки, які діють у відповідності до того ж правила граничної корисності, а такі загальні процеси оцінки містяться в основі всього нашого психічного життя» [9, с. 44].

З традиційним інституціоналізмом теорію цінності М. І. Туган-Барановського споріднює закладений в неї принцип історизму та еволюціонізму. Спочатку цінність і вартість вчений розглядає як логічні економічні категорії, що притаманні всякому господарському ладу безвідносно щодо його історичних особливостей. Разом з тим, цінність і вартість специфічно проявляються також як історичні категорії у площині конкретних історичних форм господарства. Як основні логічні категорії, цінність і вартість описують двосторонній господарський принцип всього багатогранного і складного економічного життя – за найменших витрат досягти найбільшої корисності. Катего-

рія цінності розглядається М. Туган-Барановським як мета господарської діяльності, тоді як вартість – лише як засіб для її досягнення. Оскільки примат цілеспрямованої діяльності, на думку вченого, належить меті, – то саме з категорії цінності він починає аналіз логічних категорій.

М. Туган-Барановський підкреслює, що цінність набуває поширення як одна із категорій філософії, а тому він аналізує не тільки господарське, але й філософське розуміння цінності. Пояснення категорії цінності поза межами власне економічного життя, на думку вченого, зумовлено, з одного боку, волюнтаристським напрямком сучасної психології, а з другого, – загальною тенденцією у сучасній філософії визнавати примат практичного пізнання над теоретичним. На основі детального аналізу філософської літератури із зазначеної проблематики, М. І. Туган-Барановський вважає правильним із загально-філософської точки зору визначення, що цінними можна вважати ті предмети, яких ми бажаємо. Категорія цінності виступає у даному випадку однією із форм категорії волі. Цінність предмету може бути позитивною, коли воля спрямовується до нього; або негативною, коли вона намагається його уникнути. На думку вченого, якщо ми розглядаємо бажання предмета як ціль, то цінність є основною, а якщо предмет для нас є тільки засобом для досягнення іншої мети, – то похідною. Екскурс у філософську площину дозволяє йому зробити висновок, що у господарському житті ми маємо справу із похідними цінностями, оскільки господарська діяльність може розглядатись тільки як засіб, а не як самоціль.

М. І. Туган-Барановський визначає: «Господарська цінність – це значення, що ми надаємо даному предмету через наше усвідомлення, що від володіння ним залежить більша чи менша ступінь нашого господарського добробуту» [9, с. 39]. Він поділяє господарську цінність на суб'єктивну і об'єктивну. Йдеться про цінність суб'єктивну, коли ставимо цінність у залежність від психології окремої особи, та цінність об'єктивну, коли цінність спирається на об'єктивні результати економічної діяльності. Найбільш важливою для ринкової економіки є такий вид об'єктивної цінності, як мінова цінність. Проте М. Туган-Барановський вважає, що об'єктивна цінність виникає в процесі господарської взаємодії великої кількості людей, тобто базується на суб'єктивній, яку слід розглядати як відправну точку в аналі-

зі цінності. Суб'єктивну цінність він пояснює як позаісторичну, логічну категорію. Натомість об'єктивна цінність стосується тільки мінового господарства, а отже є категорією історичною.

Теорія граничної корисності і трудова теорія цінності, на думку вченого, перебувають у повній гармонії: маючи спільний предмет дослідження, вони мають різні підходи до процесу господарської оцінки: теорія граничної корисності відштовхується від суб'єктивних, а трудова теорія – від об'єктивних факторів. Михайло Іванович Туган-Барановський підсумовує: оскільки господарський процес неодмінно має як об'єктивні, так і суб'єктивні характеристики, то «справжня теорія цінності повинна від суб'єктивних елементів господарства піднятися до об'єктивних елементів – відштовхуючись від суб'єктивної граничної корисності, перейти до праці, як об'єктивного фактору цінності» [9, с. 49].

М. І. Туган-Барановський розглядає теорію граничної корисності як загальну теорію психологічної оцінки, яка, охоплюючи нашу свідомість, виходить за межі сфери економічних явищ. Навпаки, трудова теорія цінності обмежується рамками економічної сфери, отже вона може розглядатись як спеціально-економічна теорія оцінки, яка є надзвичайно важливою для економічної теорії.

Праця людини – єдина субстанція абсолютної вартості, яку, на думку вченого, не слід плутати з вартістю відносною. М. І. Туган-Барановський пише: «Абсолютна вартість є економічною категорією, що протилежна цінності, подібно до того як людина, як суб'єкт господарювання, протилежна об'єктам господарювання. Навпаки, відносною вартістю є всяка цінність, що розглядається не як мета, а як засіб для набуття іншої цінності» [9, с. 52].

Причину помилки теорії цінності К. Маркса, на думку М. І. Туган-Барановського, слід шукати у жорсткому протиставленні поняття цінності і ціни. Річ у тім, що працю К. Маркс розглядав не тільки як основний чинник, що впливає на величину цінності, а як субстанцію цінності. Натомість, український вчений вважав, що «цінність є ніщо інше, як праця, втілена у товарі, мінова цінність є відношенням трудових цінностей, а ціна визначається і іншими моментами, окрім праці. Отже, мінова цінність і ціна складають, з точки зору К. Маркса, категорії зовсім різних порядків, – ціна не є конкретним виразом абстрактного поняття мінової цінності» [9, с. 68]. Критики

К. Маркса, на думку вченого, не можуть влучити у ціль саме тому, що не розуміють того факту, що К. Маркс розмежував мінову цінність і ціну. Щоб зрозуміти помилковість теорії цінності К. Маркса, Михайло Іванович Туган-Барановський пропонує зосередити вістря критики на беззмістовності конструкції К. Маркса, що відриває мінову цінність від ціни. Він зазначає, що К. Маркс попав у безвихідь, оскільки йому слід зробити вибір між двома невтішними для нього висновками:

1) якщо мінова цінність визначається за допомогою однакових факторів із ціною товару, то субстанцією мінової цінності не може бути праця, бо вона не є субстанцією ціни;

2) якщо ж товарна ціна визначається іншими факторами, ніж мінова цінність, то розуміння мінової цінності втрачає всякий зміст, тому що мінову цінність не можна розглядати інакше ніж основу ціни.

Критикуючи підходи К. Маркса, Михайло Іванович Туган-Барановський підсумовує: «Тільки абсолютно відділивши поняття цінності і вартості, ми зможемо побудувати логічно вивірену і узгоджену з фактами теорію цінності і вартості. Сферою мінової цінності є мінові відношення товарів; у міновій цінності (розуміючи під міною цінністю абстрактну основу ціни) набувають об'єктивності не тільки трудові витрати, але і всі багатоманітні відношення влади і залежності» [9, с. 69]. Помилкою К. Маркса М. Туган-Барановський вважав те, що проблему цінності він визначив вихідним моментом для пояснення усіх соціально-економічних явищ. Не зрозумівши самостійного значення категорії трудових витрат, Карл Маркс помилково намагався пов'язати її з теорією ціни. Ось чому трудові витрати він розглядав як цінність, а не як вартість.

Отже, М. І. Туган-Барановський, формуючись як економіст під впливом марксизму, запозичив усі переваги і недоліки його методології і категоріально-понятійного апарату. Він, подібно К. Марксу, вважав, що економічні дослідження мають встановлювати зв'язки між соціально-політичною структурою суспільства і структурою виробництва, що у значній мірі обумовлює проблематику і характер його наукових досліджень. У дослідницькій програмі марксизму юридичні та політичні інституції та ідеології належать до надбудови, а не до способу виробництва, який є визначальним компонентом якісних характеристик соціальної системи. Марксизм не ігнорував соціально-економічних інституцій, але вважав їх похід-

ними від реального базису суспільства. Саме так сприймав інституційну структуру господарства в перше десятиліття своєї наукової діяльності М. І. Туган-Барановський, коли формувався його науковий світогляд.

Праці неокласиків продемонстрували українському вченому обмеженість теоретичних основ марксизму і його практичної функції. Здобутки неокласичної економічної науки, особливо у галузі теорії цінності, обумовили перегляд М. І. Туган-Барановським теоретичної спадщини К. Маркса. Вчений фактично прагне адаптувати марксизм до умов нової методології неокласиків. В процесі адаптації вчений переступає межі предмету економічної науки у її розумінні неокласиками, що особливо наглядно проявилось у створеній ним синтетичній теорії цінності.

М. І. Туган-Барановський розуміє, що економіко-політична, економіко-соціальна, економіко-духовна та економіко-культурна складова не мають ігноруватися фундаментальною економічною наукою. З огляду на це вчений прагне «вмонтувати» людину у площину своєї економічної концепції:

1) через залучення у визначення господарства «культурної єдності», що фактично «відкриває двері» для паралельного використання наукових знань щодо соціально-економічних інституцій;

2) через ідею «нескінченної цінності людської особистості» у площині критики обмеженості класового підходу марксизму.

Антропоцентризм М. І. Туган-Барановського втілений у особистості людини, яка для нього є «верховною метою у собі», розкриває значення для вченого суб'єктивної теорії граничної корисності у синтетичній теорії цінності. Крім того теорія граничної корисності, через загальну теорію психологічної оцінки, створює можливості вийти за межі сфери економічних явищ, залучивши до економічного аналізу соціально-економічні інституції.

Література

1. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. — М. : РОССПЭН, 1998. — 664 с.
2. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. Наук. ред., авт. перед. і вступ. статті С. М. Злупко. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 628 с.
3. Неизвестный М. И. Туган-Барановский. — СПб.: Нестор-История, 2008. — 284 с.
4. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — СПб.: Тип. М. А. Александрова, 1907. — 284 с.
5. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. —Т. I.: Историческое развитие русской фабрики в XIX в. 2-е изд.— Спб: Из-ние О.Н. Поповой, 1900. — 562 с.
6. Уайтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. / Сост. И. Т. Касавин: Общ. Ред. И вступ. Ст. М. А. Кисселя — М.: Прогресс, 1990. — 720 с.
7. Туган-Барановский М. Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности // Юридический вестник. — 1890. — Т. VI. — С. 192-230.
8. Горкіна Л. П. Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин: Передмова // Туган-Барановський М. І. Політична економія: Курс популярний. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 3-55.
9. Туган-Барановский. М. И. Основы политической экономии. Втор. перераб. из-ние. — С.-Пб.: Право, 1911. — 512 с.
10. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський: (Укр. економіст світ. слави). — Львів: Каменярь, 1993. — 192 с.
11. Туган-Барановский М. И. К лучшему будущему. Сборник социально-философских произведений. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 528 с.

Статья поступила в редакцию 31.01.2013